

УДК 351.754.3 (438): 94/477.43)+(477.44) "19"

ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ В 1863–1864 рр.**Наталія СОФ'ЯК**

*ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника",
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: sofya94@ukr.net*

DOI gal.31.87-97

У статті розглядаються причини поразки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. на Поділлі та ставлення до нього місцевого населення. Незважаючи на спроби повстанців поширити визвольний рух у Подільській губернії, їхні плани не мали шансів реалізуватися. Розглянуто заходи подільського губернатора для придушення повстання з метою залучити українських селян на бік російського царизму. Проаналізовано "Золоту грамоту" 1863 р., видану організаторами повстання для втягнення селянства до визвольної боротьби поляків, а також протистояння місцевого українського селянства і польських повстанців.

Російський уряд видав низку законодавчих актів, щоб придушити Січневе повстання. Одним з найважливіших заходів було створення сільських караулів для протидії польській збройній боротьбі. Вони виявилися досить ефективною силою через критичне ставлення до польських великодержавних ідей, спроб відновлення колишньої Речі Посполитої, в кордонах до 1772 р.

Ключові слова: польське повстання, Поділля, польська шляхта, російський царизм, поміщики, поляки, подільський губернатор.

Січневе повстання 1863–1864 рр. було останньою спробою в XIX ст. польського народу збройною боротьбою здобути національно-державну незалежність. Хоча очікування не були виправдані результатами, події 1863–1864 рр. мали широкий резонанс і знайшли відгук за межами етнічних польських земель, зокрема на Правобережжі. Подільська губернія – одна з трьох губерній, окрім Київської і Волинської, які створювали Правобережну Україну (офіційна назва – "Юго-Западный край"). До складу губернії в досліджуваний період входило 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ушицький, Ольгопільський, Проскурівський та Ямпільський. Автор поставила за мету розкрити передумови, хід і наслідки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. у Подільській губернії. Обрана тема привертала увагу деяких радянських, польських та сучасних українських і зарубіжних дослідників (зокрема, Г. Марахова¹, М. Миска², С. Кеневича³, Ф. Равіти-Гавронського⁴, Ю. Земського⁵, Б. Гудя⁶, Е. Зваричука⁷, Д. Бовуа⁸ та ін.), але й досі становить наукову і суспільно-політичну зацікавленість.

¹ Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Київ, 1967. 256 с.

² Миско М. В. Польское восстание 1863 г. Москва, 1962. 334 с.

³ Powstanie Styczniowe / Stefan Kieniewicz. Wyd. 2. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983 ; Powstanie Styczniowe / Stefan Kieniewicz. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972 ; Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe/Stefan Kieniewicz, Andrzej Zahorski, Władysław Zajewski. Wyd. 2 popr. i uzup. Warszawa : Książka i Wiedza, 1994; Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. Warszawa. 2009. 795 s.

⁴ Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. T. 1–2. Lwów, 1902–1903.

⁵ Земський Ю. Еволюція польсько-російських взаємин в Правобережній Україні в контексті націоналізації свідомості в Російській імперії середини XIX ст. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe ; Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html>.

⁶ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. 472 с.

⁷ Зваричук Е. О. Римо-Католицька Церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці : [Б. в.], 2005. 20 с. ; Зваричук Е. Особливості державно правової політики російського самодержавства щодо Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5147.html>.

Згідно даних, наведених у статистичних таблицях Російської імперії за 1858 р., дворянство Подільської губернії становило 21816 спадкових і 5565 особистих дворян та чиновників⁹. Серед міського населення було 33 спадкових і 36 особистих почесних громадян міста. У краї проживало 15413 купців, 189827 міщан, 43970 цехових людей, а також 9300 осіб інших станів обох статей¹⁰. Що ж стосується сільського населення, то воно складалося з 231444 державних селян, 244 колоністів, 12325 осіб інших відомостей, тимчасово зобов'язаних селян було 1054156, а дворових – 3911, число жителів військових поселень – 58425¹¹. У Подільській губернії проживало декілька національностей, з них 1263 500 (71,80%) українців (“малоросів”), 11239 (0,64%) білорусів, 17431 (0,99%) росіян, 223920 (12,73%) поляків, 200100 (11,37%) євреїв, 1866 (0,11%) німців, 44 (0,002%) татар, 41613 (2,36%) молдаван. Загальна чисельність населення в Подільській губернії становила 1759713 осіб обох статей¹².

Ідейні передумови Січневого польського повстання 1863–1864 рр. почали формуватися ще задовго до нього, були пов'язані з поширенням передових демократичних ідей із Заходу, зокрема Великої французької революції кінця XVIII ст. під гаслом “свобода, рівність, братерство”, що декларувала право кожного народу на національну свободу і державність. Розробляючи плани відновлення власної державності – Речі Посполитої, польські політичні та інтелектуальні кола розглядали низку можливостей для того, щоб залучити більшу частину населення на свій бік. Значна увага приділялася іншим етносам – русинам, “малоросам” (терміни, що офіційно вживалися по відношенню до українців у досліджуваний період), білорусам, литовцям, росіянам та ін., які проживали у складі колишньої Речі Посполитої, щоб вони підтримали національно-визвольну боротьбу поляків. З цією метою керівники повстання видали низку декретів, прокламацій і відозв, сподіваючись домогтися підтримки свого виступу під гаслом “За нашу і вашу свободу!”.

Однією з головних у підготовці повстання стала ідея, що до визвольної боротьби треба залучати всі соціальні верстви суспільства, а задля загальної мобілізації населення організатори прагнули поширити думку, що народ не має чекати милості царя, а за допомогою повстання домогтися свого. Тільки спільною хвилею спротиву всього народу – різних верств і віку, статі, багатоетнічної приналежності та віросповідань – лише таким повстанням можна здобути бажаного результату. Отже, всі дії агітаторів та активістів спрямовувалися на “розбурхання” і згуртований виступ якомога більшого числа людей, що констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що “в останніх числах серпня, коли з новою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення на Правобережжі. На цей раз він набув більш серйозного характеру”¹³.

Польські революційні кола на початку 60-х рр. XIX ст. розгорнули підпільну мережу на території Правобережної України, яка мала б допомогти в залученні місцевого населення до повстання. Окрім польських таємних організацій, існували також українські, які на перших порах співпрацювали з ними щодо агітації повстання. Однак, напередодні Січневого повстання 1863–1864 рр. в польському та українському рухах відбувся остаточний розкол. Це пояс-

⁸ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с. ; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. *Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ : Критика, 1998. 334 с. ; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. *Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.

⁹ Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел центральным статистическим комитетом. Вып. 2. Наличное население империи за 1858 год / ред. А. Бушена ; предисл. А. Тройницкий. Санкт-Петербург, 1863.

¹⁰ Там само. С. 270–271.

¹¹ Там само. С. 272–273.

¹² Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа). Москва : Наука ; Главная редакция восточной литературы, 1973. С. 196.

¹³ Земський Ю. Стратегія організації Січневого повстання 1863–1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації. *Історичний архів*. 2011. Вип. 6. С. 27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2011_6_5.

нювалося тим, що лозунги польських повстанців щодо відновлення Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. йшли всупереч українським, що вбачали Правобережжя і Галичину частинами “соборної” України.

Про позицію української інтелігенції щодо польського питання свідчить ставлення до нього Київської громади. Серед її членів були, зокрема, В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, М. Лисенко, М. Старицький, П. Чубинський, В. Страшкевич та ін. Українські громадівці не підтримували Січневе повстання і не співчували йому після того, як зрозуміли, що поляки ставлять за мету відродження Речі Посполитої до її першого поділу. “Не насунься на Україну ця справжня напасть, польське повстання 1863 року, – писав пізніше Б. Познанський, – зі всіма його наслідками, ... можливо, мали б не одного Рильського з його розумінням духу народного, з його безмежною любов’ю до України ... У порушенні правильного ходу розумового розвитку історичного життя України й полягає причина мого недоброзичливого ставлення до польського повстання в Україні, що втягнуло у цю вибільну, викликану непорозумінням суспільного національного складу України ватажків повстання”¹⁴.

Серед ідей польського національно-визвольного руху в XIX ст. чітко простежувалися великодержавні тенденції. Польська еліта на свій розсуд трактувала деякі факти спільної історії, коли етнічні українські землі перебували у складі польської держави. Про це, зокрема, свідчить позиція, висловлена в польськомовному львівському виданні “Gazeta Narodowa” від 24 листопада 1862 р., у якій проголошувалося, що “Поділля, Волинь, Україна (малася на увазі Київщина. – Н. С.) ані з точки зору національності до Москви не належали й належати не будуть ... Ніколи не відступимося від історичної правди, що Поділля, Волинь і Україна не Москва, а лише землі польські. Нового розподілу Вітчизни не дозволимо”¹⁵.

Окрім світських організаторів та ідеологів, були й “духовні провідники” польського визвольного руху. Залишаючись патріотами польської державності, в другій половині XIX ст. духовенство Римо-католицької церкви продовжувало вести активну боротьбу за своє право впливати на суспільно-політичні процеси в країні. Представники конфесії відігравали значну роль у подіях 1863–1864 рр., коли розпочалася чергова хвиля визвольної боротьби польського народу. Клір не лише ідейно підтримував повстанців через проповіді, проведення маніфестацій, панахиди за загиблими в повстанні, а й збирав кошти на потреби революціонерів, з’їзди духівництва з метою скріплення союзу між повстанцями і ксьондзами. Римо-католицькі священники, як і в подіях Листопадового польського повстання 1830–1831 рр., брали участь у збройному виступі, а монастирі й церкви стали притулками і базами постачання для повсталих проти російського імперіалізму. У результаті цього протистояння конфлікт між конфесією і царською владою ще більше загострився¹⁶.

Ще в березні 1833 р., після Листопадового повстання 1830–1831 рр., враховуючи можливість повторного виступу поляків, подільський губернатор своїм розпорядженням доручав кам’янець-подільському земському справнику “при богослужіннях в римо-католицьких і уніатських церквах спостерігати, чи не проводяться проповіді, які несуть в собі підозрілі вислови на рахунок політичних подій ... Про будь-які такі проповіді негайно доносити мені, намагаючись доставляти і списки про них”¹⁷. У серпні того ж року, “згідно розпорядження

¹⁴ Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина XIX ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 1. С. 18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2012_1_6.

¹⁵ Бовуа Д. Ілюзії польських повстанців 1863-го року щодо української допомоги, або Примарна перманентність до подільної Речі Посполитої. *Україна та Польща крізь призму століть* : збірник статей матеріалів Міжн. наук.-практ. конференції “Поляки на Чернігово-Сіверщині – “свої”/“чужі””, приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира. 21 лютого 2014 р., м. Ніжин. 2014. С. 142.

¹⁶ Баковецька О. Римо-католицька церква України в умовах загострення революційної ситуації в Російській імперії в 60-х рр. XIX століття. С. 86. URL: <http://docplayer.net/72480748-Rimo-katolicka-cerkva-ukrayini-v-umovah-zagostrennya-revoluciynoyi-situaciyi-v-rosiyskiy-imperiyi-v-60-h-rokah-hih-stolittya.html>.

¹⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. 610. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

римо-католицького єпископа Мацкевича, затвердженого вищим начальством, надруковано і роздано всім приходським священикам необхідну кількість проповідей власного авторства”¹⁸.

Сучасний український історик Е. Зваричук участь у польсько-російському протистоянні подільського римо-католицького духовенства, що мало авторитет серед католицьких парафіян, справедливо вважає більш активною, аніж польської шляхти. У квітневому номері “Щорічника католицького” за 1863 р. писалося, що “польське повстання є бій Божий і що кожен віруючий католик повинен вважати, що розпочата боротьба є справа не тільки патріотична, а й релігійна”¹⁹. Таке тлумачення мало б залучити якомога ширші верстви населення до боротьби проти російського царизму.

Римо-католицькі священики з огляду на релігійні канони не могли активно включитися в збройну боротьбу, тому основною для них була все-таки пасивна опозиція російській владі. Однак, були й винятки. Наприклад, ксьондз С. Бжуска виконував завдання Центрального національного комітету (далі – ЦНК) як начальник міста Лукова²⁰. Його повстанська діяльність продовжувалася до 29 квітня 1865 р., коли він був схоплений²¹. Духовенство дозволяло місцевій польській шляхті проводити антиурядові демонстрації в костелах. Протягом січня 1863 – вересня 1864 рр. на Поділлі відбулося 30 широкомасштабних акцій релігійного протесту за участю священиків²². У серпні 1863 р. серед ксьондзів поширювався лист генерального комісара капучинів (римо-католицького чернечого ордену) в Царстві Польському П. Шиманського. У листі містився заклик до духовенства роз’яснювати парафіянам основи визвольної боротьби поляків з російським самодержавством. Повітові урядники повідомляли, що частина римо-католицького кліру виконувала заклик ЦНК і вела роз’яснювальну, агітаційну роботу серед місцевого населення²³.

У свою чергу, православне духовенство Російської православної церкви на Правобережній Україні у своїй абсолютній більшості зайняло нейтральну або прихильну до царизму позицію. Так, у Подільській губернії частка православних складала 76,08%, римо-католиків – 12,44%, іудеїв – 11,37% та 0,11% осіб іншого віросповідання. Православне духовенство сприяло залученню селян на бік російського уряду. Така тенденція спостерігалась і в інших губерніях краю. Відповідно царизм залучився ідеологічною підтримкою в Подільській губернії, що також відіграло важливу роль у протидії повстанцям²⁴.

Окрім діяльності римо-католицьких священнослужителів, польські революційні кола на початку 60-х рр. XIX ст. розгорнули підпільну мережу на території Правобережної України, яка мала б допомогти у залученні місцевого населення, насамперед селянства, до повстання. Спочатку її дії координувалися “Центральним комітетом на Русі”, а пізніше – створеним 22 серпня 1862 р “Провінціальним комітетом на Русі”. Так, начальник кременецького відділу проголосив доповідь, в якій повідомляв про осіб, які були членами революційного комітету, викритого у Волинській губернії. У Київській і Подільській губерніях також існували революційні управління і влаштовані повсюдно пошти²⁵.

Важливу роль у Січневого польському повстанні 1863–1864 рр. в Подільській губернії відігравали поміщики. Місцеве дворянство складало на той час, згідно даних 10-ї ревізії, що проводилася протягом 1857–1858 рр., 1355 поміщиків польської національності чоловічої

¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. 610. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

¹⁹ Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830–31 та 1863 років. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2015_5_29.

²⁰ Трущинський М. Священик Станіслав Бжуска – останній капелан Січневого повстання 1863 р. *Наукові записки: Серія “Історія”*. С. 117. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/5485/1/Trusuwun.pdf>.

²¹ Там само. С. 119.

²² Шостак І. Громадянсько-політична позиція... С. 237.

²³ Там само. С. 237.

²⁴ Зайцев В. М. Социально-сословный состав... С. 197.

²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. 753. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

статті. Їм належало 435 261 селян²⁶. Більшість подільського дворянства підтримала польський національно-визвольний рух. Наприклад, дружина дворянина М. Радзівєвська 10 жовтня 1861 р. встановила дерев'яний хрест у пам'ять про постраждалих під час заворушень у Варшаві цього ж року. Про це, зокрема, свідчив напис на польській мові, зроблений на ньому: "Хрест цей був збудований селянами села Березівки" і освячений "ксьондзом Чернігівського костюлу Ковальським"²⁷.

Незважаючи на табу російського уряду, носіння траурного одягу були досить поширеним явищем у Подільській губернії. Проти осіб, які порушували заборону, відкривалися справи. Так, за носіння траурного одягу дочками управителя Фелікса Орловського, Емілії та Теофілії, суд від 19 грудня 1864 р. постановив заплатити "штраф 42 рубля"²⁸. Такі випадки були непоодинокими серед різних соціальних верств населення Подільської губернії. Було відкрито справу і притягнуто до відповідальності та вручена повістка селянину Павлу Стрийкіну через носіння забороненої сорочки²⁹.

З метою забезпечення прихильності місцевого селянства ватажки повстання видали "Золоту грамоту" до сільського народу в березні 1863 р., яка мала поширюватися серед руських селян. Вона адресувалася селянам Волині, Поділля і Київщини. Сама грамота була написана двома мовами – польською та українською. Її автори закликали місцеве селянство взяти активну участь у повстанні проти російського самодержавства і в разі його повалення разом побудувати нову державу конфедеративного типу, засновану на спілці трьох народів – Польщі, Литви та Русі. Грамота мала бути зачитана повстанцями і поширюватися серед селянства Правобережжя. Незважаючи на всі привілеї, які були в ній передбачені, селянство зустрічало грамоту з підозрою, часом навіть переслідуючи осіб, що її поширювали. Документ складався із 7 пунктів, кожний з яких надавав селянам привілеї. У "Золотій грамоті" говорилося, що всі селяни стають вільними громадянами й отримують широкий спектр прав – починаючи від свободи пересування, проживання та навчання, незалежно від соціального статусу і закінчуючи наділенням землі³⁰.

Організатори повстання не приділили належної уваги вирішенню актуального для селянського населення аграрного питання. Частина повстанців, здебільшого "білі", не бажали звільнення селян, інші, більш радикальні за своїми поглядами "червоні", вважали, що їх необхідно звільнити, наділивши землею та надавши свободу вибору щодо побутових питань. Саме "червоні" були авторами "Золотої грамоти" 1863 р. Власне, погляди "білих" суттєво відрізнялися від ідейних засад "червоних", що найяскравіше виражається у методах боротьби, адже саме останні наполягали на збройному повстанні та здобутті незалежності. Окрім того, "білі" були противниками радикальних аграрних реформ та надання широких прав і привілеїв селянам. Оскар Авейде, один із керівників повстання, припускав, що "білі гніздилися найбільш в Подільській губернії, як в місцевості, більш інших консервативної. Як би там не було, білі поміщики Русі (Правобережжя. – Н. С.) не відрізнялися нічим особливим, хіба тим тільки (як це пригадує з рапортів, отриманих з Русі), що із завзятістю воювали проти повстання"³¹.

Однак, подільське селянство в 1863 р. не надало підтримки польським повстанцям, на яку вони сподівалися. У Подільській губернії полякам вдалося заручитися допомогою лише в Ольгопільському повіті, тоді як практично все Поділля залишалося нейтральним у збройному виступі поляків проти російського самодержавства³². Користуючись негативним ставленням

²⁶ Кривошея І. Січневе повстання на Уманщині (До 150-річчя польського національно-визвольного повстання). Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013. С. 3–4.

²⁷ Держархів Хмельницької обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 2.

²⁸ Там само. Спр. 34. Арк. 16.

²⁹ Там само. Спр. 46. Арк. 12.

³⁰ Золота грамота. URL: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863\(03\)31.gramota.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863(03)31.gramota.php).

³¹ Авейде О. Показания и Записки о польском восстании 1863 года. Москва : Издательство АН СССР, 1961. С. 419.

³² Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 17.

українського селянства до польського виступу, російський імператор Олександр II 24 квітня 1863 р. видав “Правила для утворення в Західних губерніях сільських озброєних караулів”. Вони склалися з 20 параграфів, в яких чітко було розписано діяльність караулів. Зокрема, в першому параграфі говорилося, що “в кожному селі або містечку 1/3 частина дорослого і здатного до служби населення вступати в сільські озброєні караули”. Під 1/3 частиною малися на увазі робочі особи, тобто люди похилого віку і діти не враховувалися³³.

У другому параграфі йшлося про поділ сільських караулів на два відділи. Один з них мав охороняти свої домівки, не залишаючи їх, а інший – рухома варта – мав оглядати місцевість і затримувати повстанців у випадку їхньої появи. Кожний селянин мав перебувати у варті, після вступу до неї, не менше як два тижні (параграф 5). У кожному населеному пункті сільські караули мали складатися з 1/10 частини кінних. Це стосувалося як охоронної, так і рухомої варт. Виконання розпорядження доручалося сільським старшинам, які задіють у цьому осіб сільського управління, за призначенням старшини. У 9 параграфі говорилося, що “як охоронна, так і рухома варта в кожному поселенні ділиться на десятки і сотні”. При цьому вони можуть бути “призначені відставні солдати, але тільки за вироком цілого селища із затвердженням Станового Приставу”³⁴. Ці “Правила” поширювалися як на тимчасово зобов’язаних селян, так і на державних³⁵.

У Подільській губернії до складу караулів входило 1596 сотників, 10065 десятників і 101720 вартових (загалом – 113381 особа). Загалом на Правобережній Україні число сотників, десятників і вартових становило 312955 осіб, що в багато разів перевищувало кількість повстанців, які діяли в усьому краї³⁶. Згідно з інструкцією М. Анненкова, сільські караули перебували під загальним керівництвом поліції³⁷. У рапорті начальника Кам’янецької (Кам’янець-Подільської. – Н. С.) земської поліції від 9 травня 1863 р. говорилося, що “селяни, почувши про польський заколот у Волинській губернії, готуються дружно до винищення заколотників”³⁸.

Водночас незначна частка населення краю все ж була прихильною до польських повстанців. Неодноразові докази цьому зустрічаємо в документах, адресованих Київському, Волинському і Подільському генерал-губернатору М. Анненкову. Так, у донесенні подільського губернатора за 1863 р. знаходимо свідчення про те, як учень Подільської духовної семінарії Георгій Кошпанський доповідав Кам’янецькому поліцмейстеру, що дворянин Еразм Гнатовський підбурює його вступити до лав повстанських загонів. У свою чергу, Г. Кошпанський мав підмовити на це своїх товаришів³⁹. Такі випадки не були поодиноким акцією. У місті Кам’янець (Кам’янець-Подільський. – Н. С.), місцевий житель Іван Арутинович, як свідчать архівні дані, в усній формі доповідав Кам’янецькому поліцмейстеру, що місцевий дворянин Юліан Крянешевський закликав його приєднатися до повстанців. Утім, над дворянином було встановлено лише нагляд у зв’язку з недостатньою кількістю доказів⁴⁰.

Начальник Проскурівської повітової поліції доносив начальнику Подільської губернії з приводу відомостей, що часто доносилися, щодо “шайок заколотників”, які формувалися за кордоном. Створені в Австрії, вони мали намір вторгнутися в межі краю. До Габсбурзької монархії був засланий таємний агент, який пробув там близько двох тижнів і проїхав практично всю Галичину. Він заявив, що в поміщика був зібраний загін кінних повстанців у складі 100 осіб, який виступив, однак куди – невідомо. Біля м. Збаража 26 квітня 1863 р. було зібрано загін повстанців до 1000 осіб. Вони намагалися вторгнутися в кордони Подільської губернії біля Тарноруда (тепер – Волочиського району Хмельницької області) чи Сатанова (тепер – Горо-

³³ ДАХО. Ф. 753. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8; Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 р. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html>.

³⁴ ДАХО. Ф. 753. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

³⁵ Там само. Арк. 9.

³⁶ Марахов Г. Польское восстание 1863 г... С. 207.

³⁷ Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні... С. 11.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 700. Арк. 3.

³⁹ Там само. Арк. 64.

⁴⁰ Там само. Арк. 65.

доцького району Хмельницької області). Однак, дізнавшись, що тут чимало війська і є навіть артилерія, повстанці направилися до Радивиліва (тепер – Радивилівського району Рівненської області)⁴¹.

За визначенням сучасного вінницького дослідника Ю. Легуна, “Подільська губернія, одна з потенційно схильних до повстання Західних територій Російської імперії, урешті відзначилася чи не найскромнішим бойовим внеском до бунтівного руху 1863 р.”⁴². Така ситуація була очевидною з численних рапортів, що надходили Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору М. Анненкову. В одному з таких документів начальник Кам’янецької земської поліції інформував М. Анненкова, що “в довіреному мені Кам’янецькому повіті все йде благополучно і ніяких явних політичних демонстрацій і костьольних польських маніфестацій не відбувалося”⁴³.

Згідно рапорту начальника Літинського повіту на Поділлі 10 травня 1863 р., з Волинської губернії увійшов загін повстанців, що, за донесенням сільських властей, складався з 1000 осіб (згідно інших відомостей, була дещо більша кількість повстанців). Для їх ліквідації були задіяні російські війська. Повстанці ходили серед населення, роздавали “золоті грамоти”, заявляючи про те, “нібито тут уже Польща”⁴⁴. Окрім того, польські повстанці закликали населення не слухатися російських властей та вербували до своїх лав людей “молодих і середніх літ”. Згідно рапорту, кількість осіб, яких вдалося переконати, була достатньо великою, однак точна кількість не відома. Уже “11 травня повстанці перейшли в Житомирський або Новоград-Волинський повіти”⁴⁵.

Отримавши по телеграфу відомості від начальника Волинської губернії, що в Житомирському повіті поляки озброїлися і вирушили з місця проживання для створення повстанських груп, подільський губернатор відразу ж проінформував начальника поліції та наказав прийняти всі необхідні заходи. Губернатор видав наступні розпорядження: 1) для попередження фактів приховування і затримання повстанців, які переховуються в лісах та інших місцевостях, і взагалі підозрілих осіб, начальники органів правопорядку були зобов’язані за згодою з волосними старшинами влаштувати по можливості кінних вартових, які у випадку появи сумнівних осіб мали відразу ж повідомляти про це місцеву владу⁴⁶; 2) сформовані в Галичині угруповання повстанців мали намір 3 травня 1863 р. вторгнутися в Подільську і Волинську губернії. Начальникам поліції було наказано посилити строгий нагляд за російсько-австрійським кордоном. Варту мали нести як представники поліції, так і селяни, що мали запобігти прояву будь-яких безпорядків з боку поляків. У разі їх виникнення наказувалося застосовувати усі засоби, які знаходилися в руках поліцейських службовців і селян. Необхідно було якомога швидше придушити повстання в разі його виникнення. Усі ці відомості мали зберігатися у строгій секретності⁴⁷.

У випадку, якщо повстанці перейдуть межі губернії, військові начальники мали б “залучити селян, як державних, так і тимчасово зобов’язаних колишніх кріпаків, для затримання і винищення заколотників того, що провозиться для них: зброї, одягу, аптечних припасів і т. п.”. Відповідно, щоб мати змогу попередити будь-які заворушення, було постановлено “заснувати при волосних управліннях постійні караули”. Робилося це для того, щоб “відразу могли зібрати потрібну кількість селян, якщо можна озброєних, взагалі старатися вселити селянам, що вони повинні скористатися цим часом, щоб доказати царю свою відданість”⁴⁸.

Начальник Подільської губернії отримав 29 квітня 1863 р. телеграму від начальника Волинської губернії про те, що загони повстанців збільшуються. Проте пошта і телеграф продов-

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 700. Арк. 6.

⁴² Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні... С. 26.

⁴³ Там само. Арк. 16.

⁴⁴ Там само. Арк. 17.

⁴⁵ Там само. Арк. 17–18.

⁴⁶ Там само. Арк. 19.

⁴⁷ Там само. Арк. 19.

⁴⁸ Там само. Арк. 20.

жували працювати, що дало змогу невдовзі отримати донесення Гайсинської повітової поліції про появу в Бердичівському і Липовецькому повітах повстанців. Про це був, зокрема, проінформований начальник поліції. Окрім того, зроблено розпорядження, щоб коні й худоба, взяті в повстанців, віддавалися селянам, які затримали їх в нагороду⁴⁹.

Начальником військ було отримано 18 травня 1863 р. відомості від командуючого 9 піхотною дивізією щодо розташованих у Вінницькому, Брацлавському і Гайсинському та найближчих частинах Ямпільського і Могилівського повітів артилерійських бригад, що квартирувалася в м. Тульчин. Їм повинні надати всю необхідну інформацію про пересування повстанців. Усі відомості щодо повстання мали повідомлятися начальнику військ і губернатору Подільської губернії⁵⁰.

На Поділлі повстання мало розпочатися дещо пізніше, порівняно з іншими губерніями краю. Це пояснювалося тим, що з території румунської (Західної) Молдови мав прийти на підмогу повстанцям полковник З. Мілковським із кількома сотнями добре озброєних осіб. Окрім того, була надія на висадження в Одесі легіону з сином Джузеппе Гарібальді – одного із ватажків боротьби за політичне об'єднання Італії⁵¹. Він проникся співчуттям до польського визвольного руху і захоплювався його ватажками, серед яких був і Андрій Потебня. Однак план не увінчався успіхом.

12 травня (30 квітня) загін Едмунда Ружицького увійшов у Полонне (Хмельницька область). Російський гарнізон покинув місце сутички, при цьому залишивши повстанцям військовий арсенал. Загін налічував 190 волинських кінних повстанців, 50 косиньєрів (особи, які озброєні, головним чином, косою) і 40 стрільців, і протягом декількох днів Е. Ружицький очікував переходу кордону з південно-західної Галичини загоном Юзефа Висоцького, однак надії виявилися невиправданими. Окрім того, географічне розташування і природні умови, що виражалися у відсутності значної кількості лісів, було непридатним для ведення партизанських дій, що були основними в ході повстання⁵². Тоді загін повстанців вирушив до Мирополя (Житомирська область), де 16 травня 1863 р. відбулася дводенна бої між загоном повстанцями та російськими військами. Згодом, загін Е. Ружицького перетнув австрійський кордон до Східної Галичини⁵³.

Російський уряд продовжував боротьбу проти польських повстанців і видав ряд законодавчих актів. 15 березня 1863 рр. набув чинності указ про “Правила для накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до заворушень, що виникли в прикордонних з Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження цими маєтками”⁵⁴. Усього під час конфіскації з квітня 1863 р. по травень 1873 р., тобто за 10 років, у Південно-Західному краї було конфісковано власність 144 осіб, причетних до повстання 1863 р. З них у Подільській губернії – лише 16, в декілька разів менше, ніж у Волинській і Київській⁵⁵.

Наслідки Січневого польського повстання 1863–1864 рр. на Поділлі торкнулися усіх сфер політичного, соціально-економічного і культурного життя населення. Так, розпорядженням від 27 травня 1864 р. на території Західного краю (Київська, Волинська, Подільська, Гродненська, Віленська, Ковенська, Могильовська, Вітебська та Мінська губернії) полякам і особам, одруженим із жінками польської національності, було заборонено виконувати будь-які державні функції. У зв'язку з цим у Подільській губернії особи польського походження, що були на державній службі, з легкістю позбавлялися посади, які, в свою чергу, займали українці або ж росіяни⁵⁶.

⁴⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 700. Арк. 20.

⁵⁰ Там само. Арк. 20.

⁵¹ Галушка А., Гирич І. та ін. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. *Україна під skinетрами Романових і Габсбургів*. Харків, 2016. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=8qRsDQAAQBAJ&pg>.

⁵² Галушка А., Гирич І. та ін. У кігтях двоглавих орлів...

⁵³ Bronowicki M. Powstanie styczniowe na Litwie i Rusi. URL: <http://www.osadnicy.org/009-018/bronpowst722k.pdf>.

⁵⁴ Державний архів у Волинській області. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 211.

⁵⁵ Марахов Г. Польское восстание 1863 г... С. 239.

⁵⁶ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. С. 199–200.

Таким чином, серйозного вибуху повстання на Поділлі, на відміну від Волині й Київщини, не мало. Це пояснювалося рядом причин: 1) становище в Подільській губернії було під контролем поліції та сільських караулів, які відіграли не останню роль в запобіганні поширення повстання; 2) недостатньо розроблений план повстання і відтермінування його початку в Подільській губернії у зв'язку із очікуванням підкріплення, що мало надійти з Галичини та румунської (Західної) Молдови; 3) досить пасивне ставлення місцевого населення до лозунгів повстанців порівняно з іншими губерніями; 4) відсутність єдності між “червоними” та “білими”, які займалися координацією і розробленням плану повстання.

POLISH NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN PODILLIA IN 1863–1864

Nataliia SOFIAK

State Higher Educational Institution

“Vasyl’ Stefanyk Precarpathian National University”,

Department of History of Ukraine and methods of teaching history,

Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine,

Summary

The January Polish uprising of 1863–1864 was the vivid example of the national liberation struggle against Russian tsarism which spread far beyond the ethnic Polish borders, in particular to the territory of the Podillia province in the right-bank Ukraine (official name – the South-Western region of Russia). Poles adhered great-power ideas and tried to restore the Commonwealth (Polish-Lithuanian Commonwealth) on the borders before the first partition of 1772. The plans of the organizers of the uprising had a negative response among the Ukrainian population of the Right-Bank Ukraine. From the beginning the rebel camp split, that led to the formation of two currents – “red” and “white”. Their views on the struggle were fundamentally different: if the first wanted a complete state independence of Poland, then the second considered, as a version, autonomy within the Russian Empire. As for the agrarian question and the future fate of the Ukrainian lands of the former Commonwealth and their status, there was also no unity among the organizers of the uprising, since the “white” occupied a more moderate position.

The Polish rebels in the Right-Bank Ukraine, in particular in Podillia, had the most powerful support from the representatives of the Roman Catholic Church. They were ecclesiastical and ideological mentors in Polish society, actively professed the idea of restoring the power of the Catholic Polish state and its independence. The Roman Catholic clergy was patriotically minded and openly called the local population to join the armed action in their sermons at the churches. Having authority among the parishioners, it explained the Polish struggle as “God’s will”. Part of the clergy joined the insurgent units, and sometimes even headed them. A small, but at the same time the second largest in number, the share of Roman Catholic believers (12,44%) in Podillia province, realized the solidarity with the national liberation struggle against the Russian Empire as it’s “spiritual dew”. In particular, in the early 1860s, this process was the results, not only in the insurgents groups, but also in hiding rebels, wearing mourning clothes, distributing “golden charters” among peasants and others.

The organizers of the uprising saw Ukrainian as the potential allies and tried to attract them to their side with promising proclamations. The Ukrainian peasantry formed the absolute majority of the population in Podillia. Part of the peasants sympathized with the uprising and even supported him. However, the majority of the Ukrainian peasantry of the Podillia province treated the January Polish uprising of 1863–1864. One of the leaders of the uprising on the Right Bank, E. Ruzhitsky von over the Russian garrison in Polonne (Khmelnysky region) on May 12 (April 30) in 1863, but could not implement their plans for the continuation of the campaign.

The January uprising of 1863–1864 did not have a wide resonance in the Podillia province. The population of the region, the intellectuals and peasants, as well as the Right-Bank Ukraine as a whole, perceived the armed struggle of the Poles as an alien affair. In turn, representatives of the intelligentsia – “Khlopomany”, openly declared the requirement to reject nobility and great-power tendencies, in order to bring Ukrainian peasants to their ranks. The change of the age-old Polish traditions was not easy process. Despite the wide underground network, there were a lot of obstacles in the way of distribution of armed action in the province. The most important problems were unfavorable locality for guerrilla action, which manifested in lack of forests and the incomplete development of the uprising’s plan. The hopes of the organizers of the uprising for engagement foreign countries, in particular J. Garibaldi, did not succeed. In order to attract with the support of the population of the Podillia province, Polish patriots needed to conduct a long-term dialogue with Ukrainians.

It should lead to reconcile two neighboring peoples. In the past Ukrainian-Polish relations were overwhelmed by misunderstandings and conflicts, which was reflected on the dynamics of the spread of the Polish uprising on Right-Bank Ukraine.

Keywords: Polish uprising, Podillia, Polish gentry, Russian tsarism, landowners, Poles, Podilsky governor.

REFERENCES

- Marakhov H. Polskoe vosstanie 1863 h. na Pravoberezhnoi Ukraine. Kyiv, 1967. 256 s. [in Russian].
- Mysko M. V. Polskoe vosstanie 1863 h. Moskva, 1962. 334 s. [in Russian].
- Kieniewicz S. Powstanie Styczniowe. Wyd. 2. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. [in Polish].
- Kieniewicz S.. Powstanie Styczniowe. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. [in Polish].
- Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Wyd. 2 popr. i uzup. Warszawa : Książka i Wiedza, 1994. [in Polish].
- Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. Warszawa, 2009. 795 s. [in Polish].
- Rawita-Gawroński F. Rok 1863 na Rusi. T. 1–2. Lwów, 1902–1903. [in Polish].
- Zemskyi Yu. Evoliutsiia polsko-rosiiskyykh vzaiemyn v Pravoberezhnii Ukraini v konteksti natsionalizatsii svidomosti v Rosiiskii imperii seredyny XIX st. (in Ukrainian).
- Bronowicki M. Powstanie styczniowe na Litwie i Rusi. [in Polish].
- Zemskyi Yu. Ukrainsko-polske neporozuminnia v khodi povstannia 1863 roku. (in Ukrainian).
- Hud B. Ukrainsko-polski konflikty novitnoi doby: etnosotsialnyi aspekt. Kharkiv : Akta, 2011. 472 s.
- Zvorychuk E. O. Rymo-Katolytska Tserkva na Podilli kintsia XVIII – pochatku XX st.: ekonomichnyi, suspilnyi ta kulturnyi aspekty : avtoref. dys ... kand. ist. nauk. Chernivtsi : [B. v.], 2005. 20 s. (in Ukrainian).
- Zvorychuk E. Osoblyvosti derzhavno pravovoi polityky rosiiskoho samodержavstva shchodo Rymo-katolytskoi tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – v pershii tretyni XIX st. (in Ukrainian).
- Bovua D. Hordyev uzel Rossyiskoi imperii. Vlast, shliakhta y narod na Pravoberezhnoi Ukraine (1793–1914). Moskva : Novoe lyteraturnoe obozrenie, 2011. 1008 s. [in Russian].
- Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh. Kyiv : Krytyka, 1998. 334 s. (in Ukrainian).
- Bovua D. Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmom ta ukraïnskymy masamy (1831–1863). Kyiv : INTEL, 1996. 421 s. (in Ukrainian).
- Statysticheskie tablytsy Rossiiskoi imperii, yzdavaemie po rasporyazheniiu ministra vnutrennikh del tsentralnym statysticheskim komitetom. Vyp. 2 : Nalychnoe naselenie imperii za 1858 hod / red. A. Bushena ; predysl. A. Troinytskyi. Sankt-Peterburh, 1863. 330 s. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv.
- Zaitsev V. M. Sotsialno-soslovnyi sostav uchastnykov vosstaniia 1863 h. (Opyt statysticheskoho analiza). Moskva : Nauka ; Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury, 1973. 232 s.
- Zemskyi Yu. Stratehiia orhanizatsii Sichnevoho povstannia 1863–1864 rr. v Pravoberezhnii Ukraini ta pereshkody v ii realizatsii. *Istorychnyi arkhiv*. 2011. Vyp. 6. S. 27. (in Ukrainian).
- Trushchynskyi M. Sviashchenyk Stanislav Bzhuska – ostanniï kapelan Sichnevoho povstannia 1863 r. *Naukovi zapysky. Seriia "Istoriia"*. S. 116–121. (in Ukrainian).
- Pobirchenko N. Do istorii vzaiemyn M. Drahomanova ta Kyivskoi hromady v konteksti ukraïnskoho kulturno-prosvitnytskoho rukhu (druha polovyna XIX st.). *Istoryko-pedahohichnyi almanakh*. 2012. Vyp. 1. S. 17–32. (in Ukrainian).
- Ukraina ta Polshcha kriz pryzmu stolit. Zbirnyk statei : materialy Mizhn. nauk.-prakt. konferentsii "Poliaky na Chernihovo-Sivershchyni – "svoi" / "chuzhi"", pryurochenoi do 350-i richnytsi skhidnoho pokhodu Yana II Kazymyra. 21 liutoho 2014 r., m. Nizhyn. 2014. 248 s. (in Ukrainian).
- Bakovetska O. Rymo-katolytska tserkva Ukrainy v umovakh zahostrennia revoliutsiinoi sytuatsii v Rosiiskii imperii v 60-kh rr. XIX stolittia. S. 83–87. (in Ukrainian).
- Shostak I. Hromadiansko-politychna pozytsiia volynskoho ta podilskoho rymo-katolytskoho dukhovenstva u polskykh povstanniakh 1830–31 ta 1863 rokiv. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Vyp. 5. S. 233–239. (in Ukrainian).
- Kryvosheia I. I. Sichneve povstannia na Umanshchyni. Uman : FOP Zhovtyi O. O., 2013. 30 s. [Seriiia "Umanski starozhytnosti"]. (in Ukrainian).
- Zolota hramota. (in Ukrainian).
- Aveide O. Pokazania i Zapysky o polskom vosstaniï 1863 hoda. Moskva : Izdatelstvo AN SSSR, 1961. 716 s. [in Russian].

Polske natsionalne povstannia 1863–1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv : kol. monohrafiia / za red. I. Kryvoshei, N. Moravtsia. Uman : FOP Zhovtyi O. O., 2014. 184 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti.

Zemskyi Yu. Ukrainsko-polske neporozuminnia v khodi povstannia 1863 r. (in Ukrainian).

Halushka A., Hyrych I. ta in. U kihtiakh dvohlavykh orliv. Tvorennia modernoi natsii. Ukraina pid skipetramy Romanovykh i Habsburhiv. Kharkiv, 2016. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti.

Hud B. Ukrainsko-polski konflikty novitnoi doby: etnosotsialnyi aspekt. Kharkiv : Akta, 2011. 472 s. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 17 10 2018 р.